

РАННЬОНОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В АРХЕОГРАФІЧНІЙ РОБОТІ ГАРВАРДСЬКОГО ЦЕНТРУ УКРАЇНІСТИКИ

Науковий пошук неможливий без знання джерел. Робота археографа спрямована на вивчення в першу чергу писемних пам'яток, залученням їх до наукового та суспільного обігу. Ця діяльність передбачає оприлюднення писемних джерел, а це в свою чергу полегшує опрацювання матеріалів, які до цього часу перебували у колекціях рідкісних видань бібліотек та архівних фондів.

Актуальність даної статті полягає у важливості роботи гарвардського центру україністики у залученні праць Середньовіччя та Раннього Нового часу до зарубіжної англосовієтської науки. Їх публікації сприяють ретельному вивченню історії на базі текстів епохи. Завдяки писемним пам'яткам минувшини можна простежити інтелектуальний клімат, рівень політичної культури еліти – їх авторів. Тобто, як формувалися відношення її представників до держави, народу, релігії. Багато інформації щодо концептуальності творів у гарвардському центрі ми знаходимо у вступних статтях-коментарях провідних славістів Північної Америки до ранньомодерних текстів.

У нашій статті ми спробуємо висвітлити наступні аспекти: 1) описати особливості проекту Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства (далі – ГБДУП); 2) оцінити історію та суспільний контекст текстів М. Смотрицького; 3) праці 1620–1630-х рр. в рамках церковного життя; 4) козацький чинник в українському історичному процесі на прикладі «Діарія» Пилипа Орлика та «Літопису Грабянки».

Проект Українського наукового інституту ГБДУП, присвячений 1000-літтю хрещення України-Руси. Він містить пере-

клади й факсиміле давньоукраїнських текстів до кінця XVIII ст. В зауваженнях редактора підкреслено, що планується опублікувати 40 томів ГБДУП¹. З ранньоновітньої історії це, зокрема, твори М. Смотрицького зі вступними зауваженнями Д. Фрика². У третьому томі ГБДУП подано факсимільне видання творів З. Копистенського та Л. Кревзи³, а в четвертому – праці С. Косова, А. Кальнофойського й Я. Капусти з передмовою П. Левін⁴, літопис Г. Грабянки зі вступними зауваженнями Ю. Луценка⁵. В тт. 5–6 «Щоденник Пилипа Орлика».

Руський чинник ранньомодерного часу відображається в працях культурних діячів XVII ст. Зокрема, його оцінки знаходимо у Д. Фрика. Цей вчений у своїх передмовах до перших двох томів ГБДУП назвав М. Смотрицького одним з найвидатніших представників православного слов'янського культурного відродження кінця XVI – початку XVII ст. У зазначений період проходила релігійна полеміка між православними, протестантами і католиками Речі Посполитої за права віри⁶.

Головними перепонами у дослідженні життя і творчості М. Смотрицького є відсутність не тільки консенсусу у корпусі його робіт і багатьох текстів, а і те, що православний період діяльності М. Смотрицького досліджують із репринтів XIX – початку XX ст., які мають багато неточностей.

Як вважає Д. Фрик, авторству М. Смотрицького можна приписувати: 13 надрукованих праць, один рукопис і 15 листів. У виданні ГБДУП міститься факсиміле десяти надрукованих робіт. Інші твори пропущено, адже вони доступні у препринтах⁷. Окремим блоком автор передмови виділив невизначені роботи, які приписують М. Смотрицькому. Зокрема, в «Apologia» вказано про існування «Трактат про походження Святого Духа»; «Палінодія» на «Lament», «Катехізм». На думку вченого, важко встановити авторство «Палінодії» (заперечення «Треносу» М. Смотрицького). «Трактат про походження Святого Духа» повинен був бути написаним до 1621 р., коли полемічна відповідь «Verificatio niewinności» має посилання на цю працю. «Катехісис» розпочатий автором 1621 р. і завершений у 1623 р. про що ми довідуємося в «Apologia»⁸. Тобто, вчений сумнівається у приналежності цих трьох праць перу М. Смотрицького.

У передмові до першого тому ГБДУП окремо виділено роботи М. Смотрицького, які без сумніву належать його авторству. Всього їх тринадцять, нижче перераховуємо десять з них, що вміщено в перших двох томах гарвардської бібліотеки: 1) «Lament» (1610) (твір надрукований з Бібліотеки Варшавського університету (BUW 28.19.11.3), і так як вищезазначений варіант містить деякі дефекти вони були доповнені з копії Національної Бібліотеки у Варшаві (Далі – НБВ) (BN XVII.3.4804)⁹; 2) «Verificatia niewinności» (1621) видана у двох копіях. Факсиміле віддруковано з мікрофільму НБВ. Вищезгаданий мікрофільм був зроблений з копії Бібліотеки Гданська (Gd.BM.NI.82.32). Друга копія з «Ossolenium» у Вроцлаві (XVII-366-III). Його останній варіант є фундаментальнішим доопрацюванням першого¹⁰; 3) «Obrona Verificacy». Досить часто Д. Фрик посилається на авторство М. Смотрицького, що міститься у працях «Apologia», «Paraensis», «Protestatio». Факсиміле створено з копії Бібліотеки Чапської сім'ї у Кракові (Kr.M.N. 995); 4) «Elenchus pism uszczypliwych» (1622). Копія з НБВ (BN XVII.3.3230); 5) «Apologia». На основі аналізу першої сторінки і останньої цього твору Д. Фрик встановив, що праця була опублікована 1628 р. Факсиміле віддруковано з Бібліотеки Польської академії наук у Курніку (13065), яке містить вступ до Александра Заславського. Інша копія з НБВ (BN XVII.3.4461)¹¹; 6) «Protestatia» (1628). Копія з НБВ (BN XVII.3.1504); 7) «Paraenesis» (Краків, 1629) Копія з НБВ (BN XVII.3.2557)¹²; 8) «Exethesis» (1629) Копія з НБВ (BN XVII.3.1505). 9) польськомовний варіант «Казання на чесний погреб Леонтія Карповича» опублікований із колекції НБВ (BN XVII.3.1269) – єдиної із польських зібрань¹³; 10) «Евангелие учительное» надруковано у томі 2 ГБДУП. Факсиміле, яке міститься у виданні т. 2. ГБДУП зроблено з копії НБВ (BN Cug.363). Три різні передмови включені у репринт: копія з Російської державної бібліотеки (Москва, РФ), яку підписано М. Смотрицьким; дві інші передмови – Бібліотеки родини Чапських у Кракові (XVII 54) та НБВ (BN Cug.363) підписані від імені Монастиря Церкви Святого Духа¹⁴.

Дев'ять з цих робіт включені до колекції т. 1 ГБДУП. Три варіанти «Евангелие учительное» містяться у т. 2 ГБДУП.

Вчений вказав на існуванні інших копій, враховуючи наукову роботу В. Німчука, але він не знайшов їх варіанти, щоб надрукувати¹⁵. Інші праці М. Смотрицького – «Грамматика», руська версія «Казання», «*Justificatia niewinności*» пропущено. Зокрема, місцезнаходження копії першого видання «*Justificatia niewinności*» (1622) Д. Фрику не вдалося знайти. «Казання на чесний погреб Леонтія Карповича» (1620), доступна, адже надрукована С. Масловим у 1908 р. «Грамматика славенския правильное синтагма» (1618) надрукована В. Німчуком, тому не міститься у гарвардській колекції¹⁶.

Окрім друкованих праць науці відомі рукопис та 15 листів написані впродовж 1626–1631 рр. латинською та руською мовами¹⁷. Зокрема, манускрипт М. Смотрицького є сукупністю тез польською і латинською мовою у формі дискусії щодо антихристської природи Папи. Існування цього неопублікованого рукопису вперше було виявлено Антонієм Мочинським у 1874 р. У той час він знаходився у Імперській Бібліотеці Санкт-Петербургу. Після Ризького миру 1921 р. твір потрапив до Варшави; в роки Другої світової війни був остаточно втрачений. Б. Вачинський впевнений, що рукопис написаний М. Смотрицьким, оскільки на це вказують листи культурного діяча, враховуючи зміст маргіналій з написом «Смотрицький»¹⁸.

У другому томі у факсимільній формі відтворено «Евангелие учительное» (Вевіс, 1616), яке теж не завжди вважається твором М. Смотрицького. Руський культурний діяч здійснив великий внесок для піднесення освітнього рівня українського народу своєю подвижницькою працею. Як правило, видання Євангелій у давні часи слугувало для їх активного розповсюдження серед народу, і з метою витіснення католицьких і протестантських книг руською літературою.

Як вважає Д. Фрик, православні слов'яни часто приписують проповіді з «Евангелие учительное» патріарху Каллістосу I (1350–1353, 1355–1364/1365). Натомість болгарський вчений Димитрос Гоніс здійснив відкриття (яке він опублікував у «*Palaebulgarica*» (1982)), що вона не належить авторству Каллістосу I, а ідентифікується з Патріархальним вченням, і спершу була перекладена з грецької на церковнослов'янську у Болгарії

наприкінці XIV ст. Проте М. Смотрицький перейняв традицію надавати авторство Каллістосу, посиляючись на видання «Євангеліє» львівського архієпископа Г. Балабана (Кринос, 1606)¹⁹.

Д. Фрик віднайшов у М. Смотрицького влучний аргумент, що наштовхнуло його видати перекладений варіант «Євангеліє» на просту руську мову із церковнослов'янської словами Святого Павла «краще сказати п'ять слів зрозумілою мовою, ніж десять тисяч незрозумілою». Таким чином, він продовжив дебати щодо проблеми використання місцевих мов у церковній літературі²⁰.

У перевиданому варіанті Євангеліє П. Могилою у 1637 р. ім'я М. Смотрицького не вказувалося з таких причин: М. Смотрицький у варіанті 1616 р. тільки залишив один підпис і тому його роль як перекладача була втрачена; 2) його ім'я спеціально не згадали, тому що у 1627 р. церковний діяч перейшов з православ'я в уніатство²¹.

Д. Фрик вважав, що хоча у двох варіантах передмов не вказано ім'я М. Смотрицького, однак на його авторство вказують: по-перше, лексика; по-друге, аркуш містить дискусію щодо причин перекладу Євангеліє на руську народну мову; по-третє, польськомовні полемічні твори, написані М. Смотрицьким 1621–1623 рр. були також підписані від імені Монастиря Церкви Святого Духа, а не ним особисто²².

* * *

У третьому томі продовжується тема православно-уніатського дискурсу 1620-х рр. за права віри, однак вже крізь призму творів З. Копистенського та Л. Кревзи, що було спричинене, на думку вчених О. Прицака та Б. Струмінського, відновленням руської історичної свідомості після проголошення Берестейської унії 1596 р. Твір З. Копистенського «Палінодія» був відповіддю на «Оборону єдності церковної» (опублікована у Вільнюсі) уніата Л. Кревзи, тому ці дві праці вміщені в одному томі²³.

«Палінодію» автори ГБДУП опублікували з копії Сидорова, яка знаходиться в Бібліотеці Мічиганського університету (відділ рідкісних книг і спеціальних колекцій), а «Оборона єдності церковної» з Національній бібліотеці Польщі²⁴.

О. Прицак узагальнив значення творів у розвитку української полемічної літератури. Кожна зі сторін намагалася аргумен-

тувати свою правоту поясненнями з церковної історії. Зокрема, уніатська сторона апелює, що на 988 р. православна і католицька віри були єдині, тому у творах простежується вираження руської історичної свідомості²⁵.

О. Пріцак порушив питання чому «Палінодія» залишалася неопублікованою довгий час. Справа в тому, що З. Копис-тенський, який працював з текстом Л. Кревзи, щоб відповісти своєму опоненту не встиг закінчити, і на момент його смерті вона була у рукописній формі²⁶.

Автори вступних статей порушили питання долі оригіналу «Палінодії». Насправді «Палінодія» зберігалася у Варшаві станом на 1915 р., тому що в описі рукописів Красінської бібліотеки це вказано²⁷. Після зруйнування бібліотеки в роки Другої світової війни оригінал було втрачено для фахівців назавжди²⁸.

Не дивлячись на широку популярність «Палінодії» в обороні православної віри вона не мала широкої популярності, лише збереглися 14 копій цього твору (неповні або повні). О. Пріцак виокремив два критерії при оцінці даних копій: православна традиція і поморська традиція старообрядців. Серед православної традиції відомі дві повні копії: копія Д. Туптала (1693–1695) (Державний історичний музей, Москва) і Голіцина (1708–1721) (Російська державна бібліотека). Інші копії – Флоренцова, Є. Болховітінова, латинська копія для Свідзінського (втрачена разом з оригіналом).

Якщо копії з православної традиції написані скорописом, то поморські напівустановом, останній схожий на кириличне письмо XVI–XVII ст., що пояснювалося консервативністю старообрядців. Серед них: копія Уварова (Державний історичний музей), 2-га Уваровська копія (там само), Ундольський (Російська державна бібліотека), копія Хлудова (Державний історичний музей), копія Сидорова²⁹.

Окремо вчені виділяють копію Сидорова в Ан Арбор. О. Пріцак здійснив візит в Ан Арбор у 1981 р. в Мічиганський університет, де мав змогу ознайомитися з рукописом № 206. Копія Сидорова була подарована Бібліотеці Мічиганського університету Т. Спаулдінгом в знак пам'яті про сина С. Спаул-

дінга, студента університету у 1936 р. Рукопис створений 1635 р., у 1855 р. за позначкою у тексті він належав Т. Сидорову. Рукопис, можливо, легально потрапив у 1920 р. до США, а Т. Спаулдінг придбав його в книгарні «Брентано» у Нью-Йорку у 1936. Текст схожий на друкований варіант, але це був своєрідний поморський рукопис. О. Прицак попросив професора Вашингтонського університету Д. Во його проаналізувати. Рукопис написаний на 509 листках датується, на думку останнього, до XIX ст.³⁰

Окремо фахівці виділили аналіз друкованих версій «Палінодії». Повна версія «Палінодії» була опублікована тільки у 1878 р. П. Гільтебрандтом в «Русская историческая библиотека», том 4 (С-Петербург, 1878)³¹.

У 1621 р. З. Копистенський дав грецьку назву своєму твору. На думку вченого, ця традиція була усталеною, коли водночас крім слов'янської давали й грецьку назви. В перекладі з грецької «палінодія» означає «знову пройти через» (по змісту вона була паралельна до праці «Оборона єдності церковної»). «Палінодія чи Книга Захисту святолицької апостольської східної церкви і святих патріархів». Крім того З. Копистенський готував працю до друку, на що вказує титульна назва, формат друкованої книги і дозвіл на публікацію від «старших»³².

Авторами передмови було спростовано припущення вченого А. Єршова (Львів, 1930), що З. Копистенський є автором «Густинського літопису», адже обидва твори мають схожу бібліографію. Справа полягає в тому, що автори використовували одну бібліотеку братської школи. Перевіривши гіпотезу Б. Струмінський відзначив, що у творах відрізняються дати, власні імена, офіційні титули, різні бібліографічні примітки³³.

На основі згадки у праці Л. Кревзи про існування руської версії «Оборони єдності церковної» Б. Струмінський припустив, що має існувати таке видання. На це вказує обіцянка Л. Кревзи перекласти свій твір³⁴. Вживання у творі «ми» вказує, що твір був написаний Л. Кревзою не одним. Посилаючись на вченого Я. Суші 1665 р. Б. Струмінський та О. Прицак не сумніваються в тому, що автори «Оборони...», а на їх думку це Л. Кревза та Й. Кунцевич розділили опрацювання латиномовних і слов'яномовних праць, адже останній не знав латини³⁵.

У четвертому томі відображено святість печер і отців Києво-Печерської лаври. П. Левін зробила історіографічний аналіз творів С. Косова, Я. Капусти та А. Кальнофойського у яких згадується Києво-Печерський монастир³⁶.

Польськомовні книги С. Косова «Exegesis» (К., 1635) і «Patericon» (К., 1635) з'явилися у контексті заходів П. Могили у створенні православної системи освіти, яка б могла успішно конкурувати з католицькими школами Речі Посполитої і загалом підвищити статус православних навчальних закладів³⁷.

Як підкреслює П. Левін, С. Косов виступав за потребу православних Речі Посполитої вивчати латинську мову, щоб набувати досвіду, оскільки багато православних здобували освіту у католицьких навчальних закладах. Незнання латини призводило до звинувачень українців у відсутності обізнаності цивільного і юридичного процесу, і що руські послі неспроможні спілкуватися з владою Речі Посполитої³⁸.

Потреба пропагувати і захищати святість мощів святих отців Києво-Печерської лаври пов'язана з Контрреформацією. Тому вслід за католиками православні вдалися до написання творів, у яких містилася інформація про святих. П. Могила вбачав потребу видати книгу життя святих доступну як для поляків так і українців. «Patericon» написаний саме з цією метою. Зокрема, відзначено аргумент про єдність і нерозривний зв'язок православної та католицької церков. На що С. Косов як і З. Копистенський використав аргумент із «Повісті минулих літ», що ще апостол Андрій відвідував руські землі, підтверджуючи незалежність руської церкви³⁹.

Під патронатом С. Косова впродовж 1655–1661 рр. був здійснений переклад «Patericon» з польської на руську, надрукований 1661 р., однак деякі польські дослідники до цього часу відзначали, що це друге польське видання⁴⁰.

Як прописує П. Левін ми знаємо майже нічого про автора «Тератургеми» (К., 1638). Цей твір, можливо, як і «Patericon» С. Косова був виданий під патронажем П. Могили. Очевидно, що П. Могила робив рукописні ремарки до твору А. Кальнофойського. Адже як вважав С. Голубев, митрополит збирав

відомості про чудеса у печерах. У деяких випадках А. Кальнофойський помістив відомості про чуда не тільки від нотаток П. Могили, але ті які він чув особисто⁴¹. П. Левін часто посиляється на праці С. Голубева у трактуванні змісту тексту А. Кальнофойського.

Наступним твором є «Religiosae Kiovensis Cryptae» (Єна, 1675) («Релігійність Київських печер») Й. Гербініуса (Я. Капусти). І. Гізель запросив Я. Капусту до Києва. Перед цим архімандрит надіслав йому твір С. Косова «Patericon» і найбільш вірогідно його церковнослов'янську версію, підготовлену за його участі 1661 р.⁴². У своїй праці Ян Капуста проаналізував легенди щодо київських печер про які він чув перед візитом у Київ (зокрема, герої Троянської війни були тут поховані, або печери були покриті залізом і тягнулися аж до Смоленська). Хоча сам автор дотримувався думки, що їх поява відноситься до часів християнізації Київської Русі; християни використовували їх як притулок від язичників⁴³.

Покликаючись на думку польської авторки Л. Нодзинської, П. Левін знаходить, що Я. Капуста використовував праці С. Косова «Patericon» та А. Кальнофойського «Тератургема». Два роки після публікації книги «Religiosae Kiovensis Cryptae» Ватикан її заборонив, включивши до «Index Librorum Prohibitorum». Тому після цього акту про працю забули.

Видавці дякують Національній Бібліотеці у Варшаві («Patericon»), Бібліотеці Чарторийських у Кракові («Тератургема») і бібліотеці Гарвардського університету за твір Я. Капусти. Версія твору потрапила до Гарварду завдяки М. Радейку з Осло (Норвегія), який подарував її копію.

Факсимільний текст представників Києво-Печерського монастиря зі вступним словом П. Левін (т. 4 ГБДУП) прорецензував П. Ролланд. Вчений зазначив, що П. Левін проаналізувала усі три твори: С. Косова «Patericon» (1635), А. Кальнофойського «Teraturgeta» (1638), Й. Гербіоніка «Religiosae Kiovensis Cryptae» (1675) з огляду на інтелектуальний та релігійний клімат XVII ст. (коли українська православна церква зазнала переслідувань з боку держави) та доктрини опонентів. П. Ролланд відзначив, що новою версією П. Левін є те, що «Patericon» напи-

саний у стилі популярної праці П. Скарги «Żywoty świętych». Вчений звернув увагу на вагомий внесок Києво-Печерського монастиря як центру ранньомодерної української культури та ідентичності. Твори С. Косова й А. Кальнофойського ввели поняття та реалії середньовічної культури в контекст модерного часу, поєднавши релігію і факт⁴⁴.

* * *

Наступний розділ нашої статті – аналіз надрукованих козакознавчих праць – томи 5–6, 9. Великим здобутком у дослідженні заокеанської «орликіани» є публікація щоденника П. Орлика у серії ГБДУП (тт. 5–6) упродовж 1988–1989 рр. Хронологічно першим побачив світ 6-й том зі вступним словом О. Прицака. У вступній статті історик простежив еволюцію політичних концептів П. Орлика, особливо на вершині його політичної кар’єри (1710–1712 рр.). Перша концепція постала на ідеях створення автономної світської держави у формі Великого князівства руського як наступника Київської Русі у триєдиній Речі Посполитій. Друга базувалася на прямій демократії запорозького козацтва як вартових прикордоння – «орієнталістська» теорія. Першу концепцію О. Прицак докладно пояснював у статті «Kievan Rus’ and Sixteenth-Seventeenth Century Ukraine»⁴⁵. На його думку, головними репрезентантами руських традицій серед козацтва були реєстровці. У свою чергу на світогляд козацтва з другого десятиріччя XVII ст. вплинула дрібна шляхта, яка створювала православні братства, з одного боку, та духовний клір Галичини (Є. Плетенецький, З. Копистенський, І. Борецький, Л. Зизаній, П. Беринда) – з іншого⁴⁶.

Гетьман П. Орлик висунув ідею автономної Української козацької держави на основі козацького сарматизму й територіального суб’єкту, ідентичного Великому князівству Руському⁴⁷. Однак, на думку О. Прицака, ідею П. Орлика про політичну незалежність Гетьманату в майбутньому не було розвинуто⁴⁸. 7-й том «Гарвардської бібліотеки...» мав містити продовження «Діарія» 1726–1731 рр. (Париж Архів МЗС Франції, Польща тт. 9–10), а саме – висновки «Діарія», додаткові тексти («Refflexiones morales Super Pater Noster», «Hippolity Thebani ex Com-

mentario Eius Chronice de Propasapia D. N. Jesu Christi» тощо). У підготовці 7-го тому вчені з Гарварду навіть зверталися до польських колег, щоб відтворити деякі слова (знаходиться в архіві Чарторійських у Кракові, № 1977)⁴⁹. Однак з невідомих причин його не було опубліковано.

Оригінал «Щоденника» становить 5 томів обсягом понад 2000 аркушів, які в гарному стані зберігаються в архіві МЗС Франції у Парижі під назвою «*Diariusz podrozny. Memoires et Documents, Pologne. (1720 p.) Vols. 7–11*». Копія з 800 аркушів знаходиться у Кракові (Бібліотека Чарторійських MS, no. 1977). З тієї причини, що син гетьмана Григорій Орлик мав багато місій від Франції, після його смерті його особистий архів був вивчений французькою владою у 1759 р. Деякі з них включно з «Діарієм» зберігаються у Архіві МЗС Франції (Archives du Ministeres des Affaires Etrangeres Restitutions de correspondance, 1661–1806, fol. 222)⁵⁰.

Директор Українського наукового інституту у Польщі Я. Токаржевський-Карашевич у 1936 р. почав працювати, щоб видати скорочену версію (опублікована 1938 р.). Війна перервала роботу редакції. Дана копія, що опублікована у цьому виданні 1988 р. подарована покійним свояком редактора Б. Лотоцьким і зараз у Бібліотеці Гарвардського коледжу⁵¹. Увесь матеріал «Діарія» дослідник поділив на чотири категорії: політика; релігійні проблеми; огляд поїздок Європою та Салоніцький період; записи щодо особистих переживань, надзвичайних подій його життя і «*Weltanschauung*» (усебічна чи персональна філософія людського життя і всесвіту. – *Ю. К.*)⁵².

Цінним виданням є «Літопис Г. Грабянки». Як вважає автор передмови до т. 9 ГБДУП фахівець Ю. Луценко однією з відповідей на наступ проти української автономії з боку Петербургу були козацькі літописи. Вони з одного боку показують, що першість у продовженні традицій української національної свідомості і духовних традицій переходить від церковної до світської еліти – козацької старшини⁵³.

На думку Ю. Луценка, характерною ознакою розвитку літератури наприкінці XVII – початку XVIII століть була артистична інтерпретація подій і явищ, щоб показати минулі козацькі

перемоги. Тому як на нього, краще їх називати історіографічною прозою, а не прикладом історичних праць. До того ж він схиляється до попередніх досліджень, що «Літопис Грабянки» не є точним історичним джерелом. З поміж інших козацьких літописів «Літопис Грабянки» відтворює погляди козацької старшини найкраще на хід історичного процесу, адже на середину XVIII ст. існувало близько 50 копій цього твору⁵⁴.

Вчений визначив існування літопису в двох формах: скороченій і розширеній. Оригінал розширеної версії, який містив чимало тогочасних листів та інших документів не зберігся.

Даний том містить скорочену і розширену версії, а також репринт видання 1854 р. Тимчасовим комітетом розбору давніх актів, а також версії, опублікованій 1793 р. Ф. Туманським у журналі «Российский магазин». Публікація 1793 р. є русифікованою копією розширеної версії літопису, до того ж його поява в XVIII ст. було парадоксом, оскільки літопис став першим з козацьких творів з рукописної традиції, що став опублікований у XVIII ст.⁵⁵

Отже, проект ГБДУП є досить цінним з наукової точки зору. Завдяки старанням О. Пріцака, Б. Струмінського, Ф. Сисина, С. Плохія наукова аудиторія познайомилася із надбаннями українських діячів епохи Середньовіччя та Раннього Нового часу. Факсимільне відтворення це лише одна з версій видання творів, адже планується опублікувати також їх англomовний та українomовний переклад. Гарвардська бібліотека — це своєрідна енциклопедія, яка відображає хід історико-культурного процесу та світогляду еліти українських земель на попередньому історичному етапі.

Корпус робіт М. Смотрицького, видатного культурного діяча, викладено у тт. 1–2 з передмовою американського вченого Д. Фрика. Ці два томи вміщують рукопис, 15 листів, 10 творів М. Смотрицького з відповідним науковим аналізом. На нашу думку, було б доцільніше вмістити усі роботи М. Смотрицького, тобто залучити «Казання на чесний погреб Леонтія Карповича», «Грамматика славенския правильное синтагма» та «Justificatio niewinności», оскільки ГБДУП має характер зібрання творів.

Праці 1620–1630-х рр. в рамках церковного життя мали неабиякий вплив на тогочасне суспільство. В опублікованому

томі 3 твори «Палінодія» З. Копистенського та «Оборона єдності церковної» Л. Кревзи перебували в контексті православно-уніатського протистояння за першість в репрезентації українського народу. А у книгах А. Кальнофойського, Я. Капусти, С. Косова відтворено загальноєвропейську тенденцію створювати праці про чуда святинь. Зокрема, описано дива та життя отців Києво-Печерської лаври.

Козацька еліта залишила значний культурно-світоглядний вплив на українську суспільну думку. Гарвардська бібліотека вміщує «Щоденник» українського гетьмана 1710–1742 рр. в екзилі П. Орлика, оригінал якого знаходиться в Архіві Міністерства закордонних справ Франції, обсягом дві тисячі аркушів. Цей твір проливає світло на важкий період у політичній кар'єрі гетьмана, його лавіруванням між дворами Європи за можливість утвердження на гетьманстві та створенні антиросійської коаліції держав.

«Літопис Грабянки» мав відчутний вплив на почуття козацько-української самосвідомості за відстоювання власних «прав та вольностей» про що свідчить наявність близько п'ятдесяти копій цієї хроніки.

Таким чином, титанічна праця фахівців, упорядників, меценатів проекту Гарвардської бібліотеки має важливе наукове значення для циркуляції стародруків та творів рукописної форми, які перебували в приватних колекціях, бібліотеках та архівах в англомовному академічному середовищі. У томах, які вміщують твори церковних діячів в рамках релігійного дискурсу між ворогуючими конфесіями та повчання шанобливого ставлення до українських святинь, тексти козацького плану майбутньої української політичної системи та бачення історичного процесу є певною мозаїкою ранньомодерної України. Твори діячів церковної та козацької еліти мають спільні риси консервування та культивування української / руської / козацької національної ідентичності, і були написані для наступних поколінь.

¹ Orlyk P. The *Diariusz podrozny* of Pylyp Orlyk (1727–1731) / O. Pritsak (introduce.). – (Harvard library of early Ukrainian literature texts;

Vol. 6). – Cambr., Mass.: Ukrainian Research Institute., Harvard university, 1988. – XI.

² Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. The Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / Editor-in-chief Omeljan Pritsak; Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass.: HURI Press, 1987. – Vol. 1. – XXXVIII, 860 p.

³ Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Lev Krevza's Obrona iednosci cerkiewney and Zaxaija Kopystens'kyj's Palinodija / Editor-in-chief Omeljan Pritsak; Introduction by Omeljan Pritsak and Bohdan Struminsky. – Cambridge, Mass.: HURI Press, 1987. – Vol. 3. – LVIII, 660 p.

⁴ Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Seventeenth Century Writings on the Kievan Caves Monastery / Editor-in-chief Omeljan Pritsak; Introduction by Paulina Lewin. – Cambridge, Mass.: HURI Press, 1987. – Vol. 4. – XXXV, 450 p.

⁵ Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Hryhorij Hrabjanka's The Great War of Bohdan Xmel'nyč'kyj / Editor-in-chief Omeljan Pritsak; Introduction by Yuri Lutsenko. – Cambridge, Mass.: HURI Press, 1990. – Vol. 9. – 1990. – LXXXVIII, 588 p.

⁶ Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. The Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / Editor-in-chief Omeljan Pritsak; Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass.: HURI Press, 1987. – Vol. 1. – P. xi.

⁷ Ibid. – P. xix.

⁸ Ibid. – P. xxx–xxxī.

⁹ Ibid. – P. xx.

¹⁰ Ibid. – P. xxiv.

¹¹ Ibid. – P. xxvi.

¹² Ibid. – P. xxvii.

¹³ Ibid. – P. xxiii.

¹⁴ Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. The Jevanhelije ucytelnoje of Meletij Smotryc'kyj / Editor-in-chief Omeljan Pritsak; Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass.: HURI Press, 1987. – (Harvard Library of Early Ukrainian Literature texts). – Vol. 2. – P. xv.

¹⁵ Ibid. – P. xv–xvi.

¹⁶ Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. The Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / Editor-in-chief Omeljan Pritsak; Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass.: HURI Press, 1987. – Vol. 1. – P. xxii.

¹⁷ Ibid. – P. xxix–xxx.

¹⁸ Ibid. – P. xxviii.

¹⁹ Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. The Jevanhelije ucytelnoje of Meletij Smotryc'kyj / Editor-in-chief Omeljan Pritsak; Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass.: HURI Press, 1987. – (Harvard Library of Early Ukrainian Literature texts). – Vol. 2. – P. ix–x.

²⁰ Ibid. – P. xi.

²¹ Ibid. – P. xiii.

²² Ibid. – P. xv–xvi.

²³ Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Lev Krevza's Obrona iednosci cerkiewney and Zaxarija Kopystens'kyj's Palinodija. / Editor-in-chief Omeljan Pritsak; Introduction by Omeljan Pritsak and Bohdan Struminsky. – Cambridge, Mass.: HURI Press, 1987. – Vol. III. – P. xi.

²⁴ Ibid. – P. xii.

²⁵ Ibid. – P. xv.

²⁶ Ibid. – P. xviii.

²⁷ Ibid. – P. xxi.

²⁸ Ibid. – P. xxii–xxiii.

²⁹ Ibid. – P. xxiv–xxvi.

³⁰ Ibid. – P. xxvii, xxix.

³¹ Ibid. – P. xxix.

³² Ibid. – P. xxxvi–xxxvii.

³³ Ibid. – P. xliv.

³⁴ Ibid. – P. xlviii.

³⁵ Ibid. – P. xlviii–xlix.

³⁶ Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Seventeenth Century Writings on the Kievan Caves Monastery / Editor-in-chief Omeljan Pritsak; Introduction by Paulina Lewin. – Cambridge, Mass.: HURI Press, 1987. – Vol. 4. – XXXV, 450 p. – P. xi.

³⁷ Ibid. – P. xvii.

³⁸ Ibid. – P. xviii.

³⁹ Ibid. – P. xxi.

⁴⁰ Ibid. – P. xxiii.

⁴¹ Ibid. – P. xxv.

⁴² Ibid. – P. xxix.

⁴³ Ibid. – P. xxxi.

⁴⁴ Rolland P. A. *Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery*. Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Volume IV. With an Introduction by Paulina Lewin. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987. xxxv + 429 pp. / Peter A. Rolland // *Russian Review*. – 1989. – October. – Vol. 48. – № 4. – P. 413–414.

⁴⁵ Pritsak O. *Kievan Rus' and Sixteenth-Seventeenth-Century Ukraine* / Omeljan Pritsak // *Rethinking Ukrainian History* / Edited by Ivan L. Rudnytsky with the assistance of John-Paul Himka. – Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, The University of Alberta, Distributed by Toronto University Press, 1981. – P. 1–28.

⁴⁶ Pritsak O. *Kievan Rus' and Sixteenth-Seventeenth-Century Ukraine* / Omeljan Pritsak // *Rethinking Ukrainian History* / Edited by Ivan L. Rudnytsky with the assistance of John-Paul Himka. – Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, The University of Alberta, Distributed by Toronto University Press, 1981. – P. 16;22.

⁴⁷ Kaminski A. *The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union* / Andrzej Kaminski // *HUS*. – 1977. – Vol. 1. – № 2. – P. 195.

⁴⁸ Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. *The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1727–1731)* / Pylyp Orlyk; introduce by Omeljan Pritsak. – Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute, Harvard University, 1988. – (Harvard Library of Early Ukrainian Literature texts). – Vol. 6. – P. xxvii.

⁴⁹ *Ibid.* – P. xiii.

⁵⁰ Subtelny O. *The Biography of Pylyp Orlyk* // *The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1720-1726)* – (Harvard library of Early Ukrainian literature texts; Vol. 5. – P. xxxv.

⁵¹ *Ibid.* – P. xxxvii.

⁵² *Ibid.* – P. xxvii–xxviii, xxxviii.

⁵³ Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Hryhorij Hrabjanka's *The Great War of Bohdan Xmel'nyč'kyj* / Editor-in-chief Omeljan Pritsak; Introduction by Yuri Lutsenko. – Cambridge, Mass.: HURI Press, 1990. – Vol. 9. – 1990. – P. xv.

⁵⁴ Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Hryhorij Hrabjanka's *The Great War of Bohdan Xmel'nyč'kyj* / Editor-in-chief Omeljan Pritsak; Introduction by Yuri Lutsenko. – Cambridge, Mass.: HURI Press, 1990. – Vol. 9. – 1990. – P. xvi.

⁵⁵ *Ibid.* – P. xliii–xliv.